

A KÖNYVNYOMTATÁS FELTALÁLÁSÁNAK PROBLÉMÁI. A könyvnyomtatás korszakos találmánya, melynek első datált termékei az 1456-i búcsúlevelek, néhány évtized alatt az egész európai kultúrközösségben meghonosult s a XV. század író- és olvasóközönsége körében, egypár túllontúl kényes ízlésű bibliofilt nem tekintve, diadal-maskodott az írás útján sokszorosított könyveken, az ú. n. kódexeken. Azzal azonban eleinte nem sokat törődtek, hogy ki, mikor, hol s micsoda úton-módon hozta létre „a nyomtatás és betűzés mesteri találmányát“, mely „a toll legesekélyebb igénybevétele nélkül“ állítja elő a könyveket, miként azt Fust és Schöffer 1457. évi latin zsoltároskönyvének zárószóiban olvashatjuk. Csupán 1460-ban bukkan fel először a középkor egyik legnépszerűbb lexikona, a *Catholicon* magát meg nem nevező nyomtatójának zárószóiban az az állítás, hogy e találmány bölesője „a híres német nemzet bőkezű Mainz városá“-ban ringott. Majd Guillaume Fichet párizsi egyetemi tanár egy 1479-ben kinyomatott latinnyelvű levelében a Sorbonne Baseltől betelepített könyvnyomtatólegényeire hivatkozva, a feltaláló nevével is szolgál, méltán dicsőítve „azt a bizonyos Jánost, aki Gutenbergnek mondatik“. Végül a század utolsó esztendejében, 1499-ben, Koehlhoff János által kiadott *Chronica van der hiligen Stat Coellen* névtelen írója Zell Ulrik kölni könyvnyomtató állítására hivatkozva, aki minden valószínűség szerint Mainzban sajátította el mesterségét, a feltalálás időpontját is megadja. Ez szerinte az 1440. esztendő volt, de a nyomtatáshoz csupán 1450-ben fogtak, amely „aranyesztendő“, vagyis jubileumi év volt.

Minthogy azonban Gutenberg neve egyetlen nyomtatvány zárószóiban sem szerepel, sokan az első kolofonnal ellátott ősnymtatvány, a fen-

tebb idézett Psalterium végén könyvnyomtatókként szereplő Fust Jánosban, illetve üzlettársában, Schöffer Péterben vélték a könyvnyomtatás feltalálóját. Fustnak feltaláló voltát a XVI. század krónikaíróinak egész sora — köztük a mi Székely Istvánunk is (1559) — vallotta, míg Schöffer igénye főleg abban a formában talált hívókra, hogy neki köszönhető a betűöntés feltalálásának dicsősége. Ma már mind Fust, mind Schöffer feltaláló volta végkép el van ejtve, mint ahogy el van ejtve Strassburg első könyvnyomtatójának, a schlettstadi származású Mentel Jakabnak, vagy a feltrei Castaldi Pamfilnak a feltaláló volta is.

Ezek a téves értesülésből, családi hiúságból vagy lokálpatriotizmusból meglehetősen későn fakadt s jobb ügyhöz méltó szívóssággal védelmezett igények apránként mind tarthatatlanoknak bizonyultak a mainzi származású Gensfleisch zum Gutenberg János igényével szemben, akit — mint láttuk — Fichet már 1470-ben a könyvnyomtatás feltalálójaként ünnepelt s akit a kölni krónika Zell Ulrik által sugalmazott írója is ilyenül elismert. Évszázados levéltári kutatások több olyan teljes hitelt okmányt hoztak felszínre, melyekből egészen kétségtelenül kiderül, hogy Gutenbergnek tagadhatatlanul kezdeményező szerepe volt a könyvnyomtatás terén. A mainzi származású Gutenberg János, aki talán 1400 körül született mint Gensfleisch zur Laden Friele és Wyrich Elsen harmadszülött gyermeke, az 1430-i mainzvárosi összeírásban mint távollevő szerepel s lehet, hogy már ekkor Strassburgban volt, de okmányserű adatokkal itteni tartózkodása csupán az 1434-től 1444-ig terjedő évekre nézve mutatható ki. Sajnos, a strassburgi adatok meglehetősen homályban hagynak éppen a minket ezúttal kizárólag érdeklő kérdést illetően, hogy miféle mester-

seget üzött Gutenberg. Foglalkozásáról csak annyit tudunk, hogy 1444-ben a strassburgi aranyművesek céhében szerepelt s hogy 1437-ben vagy 1438-ban többekkel szövetségelt, hogy az 1440-i acheni nagy búcsúra tükröket készítsen. Mint-hogy ebben az időben az aranyművesek, tükörkészítők és könyvkötők több németországi városban közös céhet alkottak, Gutenberg, bármi lett légyen is a főfoglalkozása, egyfelől könnyen elsajátíthatta az aranyművesektől a betűminták előállításánál nélkülözhetetlen vésés technikáját, másfelől pedig megfigyelhette, mint préselték egyes fémbetűkkel a könyvkötők a kötés-tábla borítóanyagába azokat a rövid feliratokat, amelyek a könyvnyomtatást megelőző évtizedek kötésein is elég gyakoriak. Valószínűleg a könyvkötők ez eljárása szolgált neki indítékul, hogy oly irányban kísérletezzék, vajjon nem lehetne-e egyes betűkből egész lapnyi szövegeket összerakni és préselés útján sokszorosítani.

Hogy a tükörkészítésen kívül más problémák is foglalkoztatták, ez kintűnik szerződő társainak tett amaz ígéretéből, hogy minden művésztével és jövő találmányával is meg fogja őket ismertetni. Művészete lényegét a szerződés szűkös szavai közelebbről nem árulják el, de valószínű, hogy annak a sajtóban fekvő „négy darab“-nak is szerepe volt benne, melyet egyik üzlettársa, Dritzehn András elhalálózása után szét kívánt szedetni. Hogy mik voltak ezek a „darabok“ s hogy mire szolgált az a sajtó, melyre nézve Gutenberg lelkére kötötte Dritzehn Kolosnak, akit a szétszedéssel megbízott, hogy „senkinek se mutassa meg“, azt többféleképp próbálták magyarázni. Hupp Ottó pl. a négy darabban négy, egy formává összeillesztett fémlapot lát, amelybe a szöveget Gutenberg acélponcokkal verte volna be, mások a négy darabon négy szedés-kolumnát értettek, ismét mások e négy darabot egyszerűen a sajtó egyes részeinek magyarázták, legújabbán pedig Mori Gusztáv a homoköntőforma négy részét keresi bennük: szóval mindenki úgy magyarázza, ahogy ez a könyvnyomtatás feltalálásáról, illetve a találmány egyes fázisairól

felállított elméletének legjobban megfelel.

Volt-e a strassburgi kísérleteknek valami gyakorlati eredményük, ezt mindeddig nem sikerült eldönteni, mint ahogy az sem volt megállapítható, hogy hol s mivel töltötte Gutenberg az 1444-től 1448-ig eltelt négy esztendő, amikor ismét felbukkan szülővárosában. Azonban abból, hogy 1450-ben Fust János aranyművesnek, Fust Jakab mainzi polgármester testvérenek erszényét 800 aranyforint erejéig igénybe veszi, hogy művét tető alá hozza, bizonyosra vehető, hogy Gutenberg tovább fáradozott találmánya tökéletesítésén. Fust utóbb még 800 forintot előlegezett Gutenbergnek a „könyvek művére“ s Gutenberg szerint arra is kötelezte magát, hogy 300 forintot ad neki élelmezésre, továbbá kifizeti a munkások bérét, a házbért, a pergamenért, papirosért, tintáért stb. járó összeget. Mindezt csak egészen mellékesen érinti a Helmasperger notárius előtt 1455-ben fölvetett jegyzőkönyv, melyben Fust esküvel bizonyítja, hogy maga is kamatra vette fel a Gutenbergnek kölcsönzött kétszer 800 forintot. Az okmány természetéből folyik, hogy nem terjeszkedik ki bővebben a „könyvek művé“-re, sem pedig annak a „szerszám“-nak a tüzetesebb leírására, amely a kölcsön vissza nem fizetése esetén Fustnál marad zálogban.

Ily módon tág tere nyílt a kombinációnak s e helyzetet bőségesen ki is aknázták a könyvnyomtatás keletkezésével foglalkozó tudósok. A legelfogadottabb nézet szerint Gutenberg és Fust az ú. n. negyvenkét-soros biblia kinyomtatására szövetségelt, melynek egyik ránk maradt példányába rubrikátora, Cremer Henrik mainzi vikárius bejegyezte, hogy munkájával 1456 augusztusában készült el. A biblia a nyomtató neve nem szerepel s nincs kizárva, hogy a fizetésektelen Gutenbergtől elkobzott szerszám felhasználásával maga Fust állította elő későbbi veje és üzlettársa, Schöffner Péter közreműködésével, aki már az 1455-i pörben mint az ő tanuja szerepel. Dziatzko egy másik példányon szereplő nem egészen kifogástalan hitelű bejegyzésre támaszkodva fölteszi, hogy a mű első kötete

már 1453 végén elkészült. Ez esetben bajos elképzelni, hogy Gutenberg és Fust e biblia kinyomatására vállalkoztak volna, mert így mi sem magyarázza meg, miért került 1455-ben pörre a két szerződő fél között a dolog. Minthogy ugyancsak hely, évszám és nyomtató jelzése nélkül egy nagyobb betűtípusokkal szedett harminchatsoros biblia is készült, mely a negyvenkét soros kiadás világos utánnomása, Zedler (Gutenberg-Forschungen, 1901) fölteszi, hogy Gutenberg és Fust eredetileg egy misekönyv kinyomatására szövetkezett, ami abban az időben kétségkívül hasznót hajtóbb vállalkozásnak ígérkezett, mint a Szentírás kiadása. A két színben, többféle nagyságú típusokkal előállítandó Missale megvalósítása azonban oly technikai nehézségekkel járt, melyeket egyelőre nem tudtak leküzdeni.

Akár egy biblia, akár egy Missale kinyomatására előlegezte is Fust a pénzt, egészen kétségtelen, hogy ez a körülmények között kapitalista és élelmes üzletember nem ment egészen vaktaban ebbe az üzletbe, s hogy Gutenbergnek, ha mindjárt kisebb szabású produktumokkal is, de be kellett bizonyítania, hogy találmánya élet- és fejlődésképes. S tényleg egész sor apróbb nyomtatvány, helyesebben nyomtatvány-töredék került napfényre, melyek egyikén sines ugyan feltüntetve a nyomtató neve s az előállítás helye és ideje, de amelyek betűkészlete a 36, illetve 42 soros biblia típusainak fejlődési sorába állítható. A kutatás mai állása szerint a sorozat élén egy az utolsó ítéletet otromba német versekben megéneklő egyleveles nyomtatvány áll, amely utóbb egy Szibilla-könyv töredékének bizonyult. Keletkezési idejét 1444/45-re teszik s így esetleg még Strassburgban nyomtatott. Ezt követik a középkor egyik legnépszerűbb tankönyvének, Donatus latin nyelvtanának azon 27 soros töredékében használt típusok, mely a párizsi Nemzeti Könyvtár tulajdona s melyre az 1451. évszámot valószínűleg később hamisították. A 36 soros biblia típusainak egészen biztosan datált, de az eddigieknél kétségkívül újabb változatai a mainzi búcsúlevél 31 soros kiadásának kiemelt szavaiban kerültek elő, melynek kinyomatása 1454 október 22-e előtt történt. A 42 soros biblia kisebb

típusai szintén több kelet nélküli Donatus-kiadásban szerepelnek, de a fennmaradt töredékek közül Schwenke szedéstechnikai szempontból csupán kettőt hajlandó magának Gutenbergnek tulajdonítani.

Amilyen homályos Gutenberg strassburgi és mainzi munkássága egészen a Fusttal való összezördüléséig, épp oly kevésbé világos további élete folyása is 1467 végén, vagy 1468 elején beállott haláláig. Úgy látszik, Fusttal szemben végleg elvesztette a pörét s üzletileg teljesen tönkrement. Nyomorult anyagi viszonyai között arról szó sem lehetett, hogy saját nyomdával rendelkezzen s talán ez az oka annak, hogy a *Catholicon* 1460-ban befejezett első kiadásának zárószoraiban a könyvnyomtató, akit általában Gutenbergnek tartanak, nem nevezi meg magát. A nem valami éles metszésű típusok, melyek e terjedelmes munka kinyomatásához használtattak, valószínűleg Humery Konrád doktor tulajdonát képezték, aki egy 1468 február 26-án kelt oklevélben Adolf mainzi érsek, Gutenberg utolsó protektorával szemben elismeri a Gutenberg hagyatékában talált, de az ő, már mint Humery doktor tulajdonát képező betűminták, betűk, öntőkészülék, szerszám és egyéb a nyomtatáshoz szükséges felszerelés átvételét. Igaz ugyan, hogy ugyane típusok 1467-ben már Bechtermünze Henrik eltvillei könyvnyomtató birtokában voltak, de lehetséges, hogy az eltvillei nyomdaberendezés teljesen független volt a Humery doktor tulajdonába visszaszállt berendezéstől s csupán a Humery-féle öntőformákat vették igénybe a betűkészlet előállításánál. Bárhogy álljon is a dolog, annyi bizonyos, hogy Gutenberg élete végéig könyvnyomtatással foglalkozott s a mi szempon-tunkból ennyi elegendő.

Ha már Gutenberg könyvnyomtató munkásságát is csak ily bizonytalanul világítják meg a reá vonatkozó kétségtelen hitelességű okiratok s a vele több-kevesebb valószínűséggel kapcsolatba hozható sajtótermékek, képzelhető, hogy magát a feltalálás menetét és lényegét is milyen sűrű homály fedi. Egykori följegyzések erről a tárgyról egyáltalán nincsenek. A legrégebb írók, akik a könyvnyomtatásról, mint új találmányról megemlékeztek, beérték azzal, hogy

a találmány újszerűségét dicsőítsék. Talán Trithemius az első, aki a hirsau kolostor 1513-ban készült krónikájában — tehát meglehetősen későn — azt állítja, hogy „Gutenberg találmánya eredetileg abban állt, hogy egész szövegsorokat metszett fába s a sorok egyberakásából állított elő egy-egy lapnyi szöveget. Azután Fust segítségével kiöntötte az egyes betűk alapformáit s ezen általuk matricáknak nevezett formákról nyert réz- vagy olom-betűöntvényekből rakták össze a szöveget. Végül jött Schöffer Péter, egy zseniális és böles férfiú, akit a betűöntés egy könnyebb módját eszelte ki s a művészetet ezzel jelenlegi tökéletességére emelte“. A krónikásnak ezt az okoskodását sem oklevéles adatok, sem tipográfiai emlékek nem igazolják. Azonban még ma is sokan vannak, akik a fatábla nyomású könyvekben (Block-Bücher) látják a mozgó betűkkel nyomtatott könyvek előfutárjait, jóllehet az elég nagy számban ránk maradt xylographikus könyvek között nincs egy sem, amely korban megelőzné a legrégebb typographikus emlékeket.

Lehet, hogy ezekre a részben németalföldi készítésű duckönyvekre gondolt a kölni krónika ismeretlen szerzője is, ezeket írván: „Habár e művészetet (t. i. a könyvnyomtatást) Mainzban találták fel, ami azt a módot illeti, ahogy ma rendszerint használatos, azonban az első előképet Hollandiában találták fel azokkal a Donatusokkal, melyek itt nyomattak ez idő előtt. És ezekből és ezekkel vette kezdetét a fentebb említett művészet és sokkal művésziesebb és finomabb lett, mint aminő eme módszer volt és hovatovább mind művésziesebbé vált.“

A kölni krónika e szavaiból indulnak ki ma is azok a tudósok, akik Gutenberggel szemben a haarlemi Soster Janszoon Lőrincet tartják a könyvnyomtatás tulajdonképeni feltalálójának, habár Coster feltaláló volta igen későn, Hadrianus Junius, valódi nevén Adriaen de Jonghe, haarlemi orvos és jeles humanista 1468 táján írt, Batavia c. munkájában merül föl először az irodalomban. Elbeszélésének az a lényege, hogy a Coster néven nevezett Janszoon Lőrinc haarlemi polgár az 1440. esztendőben egy alkalommal a város előtti ligetben sétálva, bükkfakéreg-

ből betűket faragott ki, melyeket pecsét módjára egy papírlapra nyomtatott le unokái okulására. E sikeren felbuzdulva, bükkfabetűkkel egész lapokat nyomtatott, majd pedig a fabetűket olomból, végül önből készült tartósabb betűkkel cserélte fel, melyeket több beolvasztva boroscancsókká dolgoztak fel s Junius megemlíti, hogy a kancsókat maga is látta Costeréknak a vásártéren álló házában. Az új találmány termékei rövidesen akkora keresletre tettek szert, hogy Costernek segédek is kellett fogadnia. Ezek egyike, valami Faustus János, miután a mesterséget kellőképpen kitanulta, karácsony éjjelén az egész fölszerelést ellopta és zsákmányával Mainzba menekült, ahol bőven gyümölcsöztette gonosz tettét. A gaztett első gyümölcse a Coster típusaival 1442-ben kinyomtatott Alexander Gallus-féle *Doctrinale* — egy verses grammatika — volt, amelyet maga Hadrianus Junius is látott. Ezen, az első szempillantásra meseszerű eseményeket Junius több kartársától, köztük tanítójától, Gael Miklóstól hallotta, akinek viszont egy legalább 80 esztendőös könyvkötő, valami Cornelis beszélt el, aki a lopás idején Costernél szolgált.

Annyit kétségtelen, hogy mind Coster, mind Cornelis történeti személyek, csak az a baj, hogy a rájuk vonatkozó oklevéles adatok semmiképpen sem födik a Junius meseszerű elbeszélését. Cornelis valóban könyvkötő volt, ámde 1522-ben halt meg, s ha 1500 körül, amikor Gael vele állítólag beszélt, 80 éves agastyán volt, úgy 100—102 éves korában kellett elhálnia, ami ha nem is lehetetlen, de föltöbb valószínűtlen. Ami Coster Lőrincet illeti, ő 1439 óta szerepel különböző haarlemi okmányokban, de a reá vonatkozó adatok közt egy sincs, amely őt a legtávolabbról is kapcsolatba hozhatná a könyvnyomtatással. Hiszen ezek az adatok az állítólagos feltalálót kizárólag mint borral, gyertyával, szappannal és olajjal kereskedő üzletembert szerepeltetik, akinek ezenfelül még a háza sem a vásártéren, hanem a halpiacon állott. Egyetlen lánya is csupán 1446-ban ment férjhez, így unokái számára nem is faraghatott betűket 1440-ben abban a ligetben, amely, mint kimutatták, a város 1426. évi ostroma alkalmával elpusztult. Azt

pedig, hogy Fust János, a tekintélyes mainzi aranyműves és patricius mint a szappanfőző Coster legénye meglopta volna a gazdáját, még a legmegátalkodottabb Costerianus sem hiszi.

Hogy mégis vannak olyan tudósok, akik Coster feltalálót vallják, annak az a legfőbb oka, hogy a kölni krónika Gutenberg első előképei gyanánt hollandi Donatusokat említ s hogy a XVI. század óta meglehetősen nagy számban merültek fel Donatus- és egyéb nyomtatványtöredékek, amelyeket, bár sem nyomtatójuk, sem előállítási helyük rajtuk megnevezve nincsenek, pusztán kényelem okáért Costeriana néven emlegetnek még azok is, akik egyébiránt Coster könyvnyomtatói tevékenységét kereken tagadják. Ezek a töredékek nyolc különböző, de egymással legalább nagyrészt szerves kapcsolatba hozható típusal nyomtatnak. Hessels, a leglelkesebb Costerianusok egyike, a nyolc típus közül hetet, Zedler pedig, aki legutóbb állt Coster követői sorába, csupán ötöt tulajdonít Costernek. Valamennyi ú. n. Costeriana kelet nélküli nyomtatvány. Kettejükön azonban a rubrikátor följegyezte, hogy mikor készült el munkájával. Az így nyert egészen kétségtelen dátum azonban 1471—72. Minthogy azonban ugyanazon műnek számos kiadása maradt ránk, Hessels kitalálta a módját, mint kell levezetni azt a *terminus a quo*-t, amelyre szükségére volt. Régebben, amikor még csak 20-féle Donatus-töredék volt ismeretes s a típusok végső dátuma 1474 volt, Hessels az egyes kiadások közti időközt egészen önkényesen 18 hónapra tette s ekként 1445-ig vezette vissza a Donatus-kiadásokat, míg 1911-ben, amikor már 23 Donatus-kiadás került elő és a végső dátum 1472-re volt tehető, az intervallumokat 15 hónapra szállította le s így az 1443. évet hozta ki kezdő dátum gyanánt. Egészen hasonlóan komoly alapokon nyugszik Enschedé Ch. haarlemi betűöntő számlása. Szerinte az egyes típusok keletkezését legalább 6—6 évi időközre kell beosztanunk. Minthogy pedig hét Coster-típust vesz fel, e számítás alapján 1430-ra megy vissza Coster állítólagos találmánya. Ezt azonban Hessels is megsokalta, de nem tárgyi okokból, hanem csupán azért, mert ötödfélévnyi időköz is ele-

gendő ahhoz, hogy visszanyúlhasunk a Junius említette 1440. esztendőre.

Elfogulatlanul nézve a dolgot, még ha elfogadjuk is a kölni krónika azon híradását, hogy Gutenberg találmányát hollandi Donatusokból kiindulva alkotta meg, semmi kényszerítő körülmény sem szól amellett, hogy ezek a Donatusok a Costeriana néven emlegetett töredékekkel azonosak, vagy hogy utóbbiak készítője csakugyan a haarlemi Coster volt, mert hiszen a Costerianák egyikében szereplő fametszetek alapján az a nézet is fölvetődött, hogy e nyomtatványok Utrechtben készültek.

E problematikus bizonyító erejű Costerianákon kívül Haarlem pártbíveinek még egy bizonyítékuk van, ami első pillanatra úgy látszik, erősege lehet, ha nem is a Coster-féle, de legalább is a hollandi igényeknek. Ez a bizonyíték Jean le Robert de St.-Aubert chambéryi apát két naplóföljegyzése az 1445. és 1451. évekből. Ezek szerint az apátúr Brüggeben, illetve Valenciennesben a mondott években egy-egy *Doctrinalét* vásárolt, melyekről azt állítja, hogy „getté en molle“ (szó szerint „formába öntve“) készültek. Ez a kifejezés sok fejteletést okozott. Schreiber öntött fémlapokkal előállított példányokra gondolt, Zedler pedig homokformába öntött betűkkel előállítottakra. Velük szemben Degeering méltán hangsúlyozza, hogy a „geter en moule“ kifejezés a Francia Akadémia szótára szerint még ma is élő szólásforma „hevenyészett dolog“ jelentéssel s így valószínű, hogy a „getté en molle“ kifejezés a két *Doctrinaléval* kapcsolatban csak annyit jelent, mint hevenyészett kurzív s nem gondos könyvirással készült másolat.

Azt hiszem, az itt előadottak eléggé bebizonyítják, hogy ha Gutenberg szerepe a könyvnyomtatás feltalálása körül eléggé homályos is, annál világosabb, hogy Costernek egyáltalán semmi része sem volt e találmány kialakulásában, de mint-hogy a legképtelenebbnek látszó mende-mondákban is rejtőzhet egy szemernyi igazság, mindig akadnak olyanok, akik jobb ügyhöz méltó éleselméjűséggel igyekeznek majd bebizonyítani a be nem bizonyíthatót. Mint Pollard szellemesen

mondja, a Costerianák valószínűleg örök praetendensek fognak maradni.

Nem segíti őket nyeregbe Zedler legújabb elmélete sem (*Von Coster zu Gutenberg*, Leipzig, 1921.), amely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a Costerianák nagy részét valóban maga Coster nyomtatta, még pedig mozgó betűkkel, melyek egy a kézi-műszerrel előállított betűknél jóval primitívebb eljárással, a homokformával öntettek. Hogy a homokformával, melyet az aranyművesek már a XV. sz. első felében is használtak, használható betűk önthetők, azt Mori (Was hat Gutenberg erfunden, Mainz, 1921.) kísérletekkel igazolta be. Zedler azonban tovább megy egy lépéssel s fölteszi, hogy a

homokformából nyert betűkkel készült nyomtatványokban kell keresnünk azokat az előképeket, melyek a kölni krónika szerint a mainzi föltaláló kiindulópontjául szolgáltak. Zedler a betűkészlet előállításának ezt a föltételezett primitívebb formáját Costernek engedve át, Gutenberg találmányának lényegét a kézi-műszer megkonstruálásában keresi. Azt hiszi, hogy ekként sikerült kiegyenlitenie a Gutenbergianusok és a Costerianusok közötti ellentétet s nem veszi észre, hogy ha föltevése igaznak bizonyulna — ami azonban távolról sem áll —, ezzel Gutenberg a geniális feltaláló főszerepéből kiesve, az ügyes továbbfejlesztő mellékalakjává törpülne. *Gulyás Pál.*